

Будник О. Розкриття цінностей української народної пісні в контексті ознайомлення молодших учнів з мистецтвом / Олена Будник // Етнопедagogічна складова процесу формування компетентності молодших школярів : навчально-методичний посібник / за ред. О. Будник. – Київ–Івано-Франківськ, 2009. – С. 368–377.

3.2.5. Розкриття цінностей української народної пісні в контексті ознайомлення молодших учнів з мистецтвом

*“Наймудріший учитель – народна пісня. Вона одвіку – найяскравіший виразник народної етики й естетики, його дум і сподівань, вічних протиріч і складностей життя. В цьому її правдивість і поетична сутність”
(М.Сингаївський).*

Вагомий пласт народної творчості становить українська народна пісня, яка творилася упродовж багатьох сторіч і є унікальним явищем світової культури. За різними оцінками, українці склали від кількох сотень тисяч до кількох мільйонів пісень – таку кількість досить важко уявити, а ще важче зрозуміти її необхідність. Однак зарубіжних дослідників вражає не стільки кількість народних пісень, скільки їхня якість – розмаїття тематики, жанрів, стилів, глибина змісту, незбагненна й незрівнянна за своєю красою й простотою поезія. Німецький поет Ф. Боденштедт зауважує: “У жодній іншій землі дерево народної поезії не дало таких величних плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так жваво й правдиво, як в українців...”. М. Гоголь, описуючи неоціненне значення народної пісенної творчості, зазначає: “Пісні для Малоросії – все: і поезія, і історія, і батьківська могила”.

Пісня відіграє важливу роль у духовному становленні дитини. Поетичний фольклор становлять пісні (календарно-обрядові, родинно-побутові, обжинкові, історичні, ліричні, жартівливі, кобзарські та ін.), колядки, щедрівки, веснянки, думи, биліни тощо. Однак діти зазвичай співають пісні без будь-якого призначення, лише заради задоволення власних естетичних запитів. Засвоєння народної творчості сприяє прилученню наймолодших до традицій, пізнання ними джерел мудрості й

благородства наших предків, вихованню любові до рідної землі й людей, котрі живуть на ній.

Народна пам'ять зберегла нам лише деякі імена авторів народних пісень – Маруся Чурай (“Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці”, “Засвіт стали козаченьки”), козак Семен Климовський (“Їхав козак за Дунай”). Існують також пісні літературного походження, які стали всенародними, – “Реве та стогне Дніпр широкий”, ”Заповіт” Т. Шевченка, “Ніч яка місячна” М. Старицького та інші. Однак більшість авторів народних пісень є невідомими, оскільки усна творчість передавалась від дідуся до внучки вже не одне покоління українців, а разом з нею й чудодійні народні мелодії.

Фольклористика поділяє дитячі пісні на три групи за їхнім походженням:

а) пісні, запозичені в дорослих і перероблені дітьми відповідно до їхніх смаків і вподобань;

б) уривки з пісень дорослих;

в) пісні, що без змін перейшли від дорослих до дітей [37, с.65–66].

Народна музика слугує особливою формою сприйняття навколишньої дійсності, її найпотаємнішого й найтоншого стану душі, який не може передати мистецтво слова, скульптури, малярства, архітектури тощо. Музично-пісенне мистецтво є дієвим засобом формування та розвитку народної музичної культури молодших школярів. Важливе завдання педагога вбачаємо в прилученні учнів до пісенно-виконавської діяльності, вмінні допомогти їм на рівні світоглядних узагальнень зрозуміти умови і причини появи народного музичного мистецтва, усвідомити його значення в життєдіяльності людини.

Задня цього вважаємо доцільним на уроках музики в початковій школі проведення роз'яснювальної роботи з історії походження народної музики, її призначення, характеру тощо, акцентуючи на тому, що саме народна мелодія спроможна з потужною художньою силою виразити заповітні думи, сподівання, надії, радісні та сумні моменти життя представників конкретного етносу.

Аналізуючи народні мелодії, переконуємось, що в їх змісті зустрічаються серйозні роздуми про сутність людського буття,

зображення різних характерів, взаємин між людьми й соціальними спільнотами.

Учителеві початкових класів варто наголосити учням про те, що українська народна музика має свою давню історію. Так, східні слов'яни, котрі жили на щедрих землях серед мальовничої природи, глибоко розвинули хліборобські традиції господарювання, сформувались як українська нація. Такі галузі господарювання, як хліборобство, скотарство, бджільництво та інші через постійні контакти з природою виробили в українців доброту, сердечність, щирість і милосердя. Власне ці людські якості стали фундаментом створення різних видів народного мистецтва, зокрема пісенного. Образно кажучи, українець перебуває в пісенному “полоні” від народження і до кінця свого життя.

Пісня – найбільш поширений в Україні музичний жанр. Не випадково М. Гоголь писав: “Покажіть мені народ, у якого було б більше пісень. Наша Україна дзвенить піснями”. Відомо, що в нашій країні зафіксовано більше двохсот тисяч пісень, хоч значна їх частина ще не записана й сотні тисяч пісень живуть у пам'яті наших дідусів і бабусь. Тому так важливо записати їх і донести до наших спадкоємців.

Благословляла немовля на світ матрина проста й ніжна пісня. Колискова – це той етнічний мотив, що поступово входить у підсвідомість дитини і стає її здобутком на все життя. Згадаймо слова великого Кобзаря, в яких він згадує про першу материну науку:

*Мене там мати повивала,
І, повиваючи співала,
Свою нудьгу переливала,
В свою дитину...*

Слова материнської пісні – це поетичність, щирість і безпосередність. Недарма в колискових піснях вживаються найніжніші слова, адресовані дитині з побажанням здоров'я, радості й щастя:

*Ой щоб спало, щастя мало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденько не кволіло.
Добрий розум в головоньку,
А рісточки у кісточки,*

*Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в рученьки ладусеньки.*

Сучасні молоді матері мають пам'ятати про те, що їхнє немовля потребує не стільки яскравого й модного вбрання, скільки ніжного колисанки, виконаної біля колиски, а не відтвореної технічними засобами. Материна пісня – це мова почуттів, з якої починається пізнання людських взаємин, які супроводжують її все життя. Відомий дослідник етнопедагогіки М. Стельмахович акцентує на тому, що дітям не тільки потрібно співати колискові пісні, але й колисати їх під цей спів, оскільки такі вихованці швидше розвиваються, а коли виростають, то не знають “закачування” в транспорті (автобусі, літаку, кораблі).

Учений переконливо доводить педагогічне значення входження дитини у світ через пісню, де повною мірою розкривається краса й велич рідної мови. Адже мова колискових пісень надзвичайно барвиста, соковита, приваблива [43, с.166].

Водночас пісня закликала людей жити в злагоді, долати сімейні негаразди, що чітко відображено в народній пісні “Ой, у броду, броду пили гуси воду”. Братам, котрі розбагатіли і через це почали цуратись свого бідного роду, відмовляються прийти до убогої сестри в гості, яка їм відповідає:

*– Брати мої, брати дорогії квіти,
Як ви самі не прийдете, присилайте діти!*

Цим самим народ стверджує, що коли родина не спроможна жити в добрі й взаєморозумінні, вона повинна хоча б не забороняти родичатися дітям, адже підтримувати родинні взаємини – це значить берегти свою честь, авторитет, родовід, як, наприклад, у вірші “Ходить гарбуз по городу”. В протилежному випадку складається так, як твердить японська мудрість: *Батьки трудяться, діти насолоджуються життям, онуки – злидарюють.*

Любов до рідного слова діти також опановують в родині. Знаменитий український композитор та автор хорів Г.Верьовка зізнається в тому, що любити пісню його привчила мати, котра часто з ним співала, коли в кінці сорокових років минулого

сторіччя разом їхали рано-ранесенько на старобільський базар бричкою.

Етнографічні джерела переконують, що українці відзначаються неабиякою співочістю, тому пісня супроводжує їх і в радості, і в смутку, у праці й на відпочинку (“Де праця, там і пісня”, “Хто співає, той журбу проганяє”).

Так, важливе заняття українського жіноцтва відображене в дитячій пісні про ткацтво й прядіння:

*А в соловейка
Жінка маленька,
Сидить на кілочку,
Пряде на сорочку.
Смик помаленьку
На сорочку тоненьку.*

Господарність української дівчини бачимо в пісні про лисичку-трудівницю:

*Я лисичка, я сестричка, не сиджу без діла,
Я гусята пасла, полювать ходила.
А сьогодні у неділю треба відпочити,
Свою хатку гарнесенько треба прикрасити.
А щоб краща, а щоб краща була моя хатка,
Треба піти у гайочок квіточок нарвати.*

Прості пісні, що імітували трудові дії, відтворювали основні процеси праці упродовж року, діставши назву календарно-обрядових. Господарська робота закінчувалась виконанням хорових і музичних обрядів, для кожної пори року були свої характерні обряди і відповідні їм пісенні дійства, які характеризували специфічні ознаки природи, праці людей, їх настроїв.

Цикл календарно-обрядових пісень розпочинався колядками й щедрівками, які супроводжувались жартівливими та змістовними народними іграми, звичаями і ритуалами.

Колядки умовно поділяють на кілька груп [28]. До першої групи належать церковні колядки, пов’язані з народженням Ісуса Христа – сина Божого. Серед них “Бог ся рождає”, “У Вифліємі новина”, “Бог предвічний народився”, “Нова радість стала”, “Небо і земля нині торжествують” і багато інших. Мелодії цих пісень урочисті, піднесені, величні. Кожна така колядка закінчується здравицею на честь народження сина Божого – Ісуса Христа:

І ми днесь вірно к Ньому прибігаймо,

Рожденому Богу хвалу, честь віддаймо (“Бог ся рождає”).

Другу групу становлять колядки світського характеру, які співають дорослі і діти, ідучи селом від хати до хати. В них урочисто, часто в ідеалізованому світлі, славиться господар, його дружина, діти та вся родина. Третю групу складає своєрідний тип народних пісень зимового циклу, який притаманний тільки українцям, – щедрівки, що передають сердечні новорічні побажання:

*У цьому дворку, як у вінку,
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!
Там господар, як виноград,
Там господиня, як калина,
Його сини, як соколи,
Її дочки, як панночки* (“У цьому дворку, як у вінку”).

Або ж, для малих щедрувальників з обіцянкою віддячити працею за подарунок:

*Ой зелений моріжок,
Винось, бабо, пиріжок.
А ти, діду, ковбасу.
Літом коней попасу.
Не лінуйся встати,
Пирожину дати.
Кищину в Мишину,
Десяточку в калиточку.*

Прихід весни в Україні зустрічали цікавими обрядами, піснями, хороводами, щоб прискорити пробудження природи, додати людям доброго настрою для напруженої праці, щоб хороший весняний засів дав добірний урожай (“Ой, весна, весна”, “Шум”, “Благослови, мати, весну закликати”) [16].

Цілком правомірно вивчати з учнями початкових класів наступні веснянки, мелодії яких прості, світлі та легкі:

*Ой, весна, весна да весняночка?
Де твоя дочка да панночка?
Десь у садочку шиє сорочку,
Шовком да біллю да вишиває* (“Ой, весна, весна”).
*Вийди, вийди, Іванку,
Заспівай нам веснянку!
Зимували, не співали -
Весни дожидали* (“Вийди, вийди, Іванку”).

У західних областях України веснянки називали “гаївками”, які також виконувались на Великдень біля церкви. А назва “гаївки” походить від того, що в давнину ці пісні з хороводами виконувались в заповітних гаях, навколо священних дерев:

*Ой сів пташок на травицю,
Щоб напитися росиці,
Тої чистої з небес.
Христос Воскрес!*

*Пий росицю, пташку любий!
Веселіться нині люди!
Пий ще соку із берез.
Христос Воскрес!*

*Пий росицю, пташенятко,
Най ся тішить немовлятко,
Най ся тішить люд увесь –
Христос Воскрес!*

*Пий росицю, пий пір`їно,
Най святкує Україна!
Господь сяйво шле з небес –
Христос Воскрес! [28, с.143].*

Основними піснями літньо-осіннього циклу були жнивварські пісні (“Віночку мій перловий”, “Кругом женчики, кругом”, “Живо, женчики, живо”, “А вже сонце заходить”, “Кінець загону, кінець”), які звеличували завершення робіт у полі. Ця тема відображена й у дитячому фольклорі:

*Два півники, два півники
Горох молотили,
Дві курочки, дві курочки
До млина носили.
Цап меле, цап меле,
Коза насипає,
А маленьке козенятко
На скрипочці грає.*

Такі рядки цілком правомірно використати в якості динамічної паузи на уроці з шестирічними учнями, оскільки слова пісні створюють умови для імітацій відповідних рухів.

Тема праці звучить і в косарських піснях, які виконувались під час “косовиці”, що здебільшого проходила толокою:

*Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі.*

*Ей, нуте, косарі, бо нерано почали;
Хоч нерано почали, так багато утяли!*
(“Вийшли в поле косарі”).

*Косарі косять, вітерець повіває,
Шовкова трава на коси налягає.
Косіть, косарі, гори і долини,
Щоб було видно до мої й родини*
(“Косарі косять, вітерець повіває”).

З поміж дитячих народних пісень на дану тему зустрічаємо:

*Заєць косив, заєць косив,
Лисиця згрібала,
Павук метав у копицю,
А муха топтала.*

Однак у початковій школі варто обмежитись вивченням лише кількома піснями з календарно-обрядового циклу, оскільки доцільно збагатити уявлення учнів ще й про історичні пісні, які відображають героїчну боротьбу за волю й незалежність України, славлять її відважних і мужніх синів (“Про козака Голоту”, “Про Марусю Богуславку”, “Перемога Корсунська”, “Ой, Морозе, Морозенку”, “Гей, не дивуйте, добрії люди” та багато інших). Не випадково О. Довженко зауважує: “Українська пісня – це бездонна душа українського народу, це його слава”.

Найбільшим багатством для українського народу з давніх давен була воля. Це прагнення закріпаченого люду описав у свій час ще Г. Сковорода у пісні “De liberate” (“Про свободу”). Найбільша турбота ліричного героя – не втратити волі, тому автор славить Богдана Хмельницького, називаючи його героєм. У своїх творах поет-любомудр відбив надію народу по майбутні часи, коли земля стане “царством любові, без ворожнечі і чвар”.

Народна поетеса полтавчанка Маруся Чурай закликала до бою козацькі полки своєю невмирущою піснею:

*Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.
Вона ж була як голос України,
що клекотів у наших корогвах!*

Як засвідчує практика, молодшим школярам надзвичайно подобаються інсценізації народних пісень у поєднанні з грою на дитячих музичних інструментах. У західноукраїнській школі вже стало доброю традицією проведення свят народної патріотичної пісні, яка часто сердечна, задушевна та сумна (“Зажурилась Україна”, “Ой, у лузі та ще й при березі”, “Засвистали козаченьки”, “Їхав козак за Дунай”, “Ой, під Львівським замком”). У таких піснях звеличується відвага, патріотизм, любов до рідної землі й готовність захистити батьківщину, тому вони слугують ефективним педагогічним засобом формування громадянських якостей учнів (громадянської самосвідомості, почуття громадянської гідності, обов’язку та відповідальності тощо).

Сьогодні кращими носіями народнопісенних традицій є народні хори й ансамблі, найбільш знаменитим з яких є Державний Український народний хор імені Григорія Верьовки. Понад двадцять років віддавав цьому хору свій талант і енергію Г.Верьовка, котрий прославився як видатний український композитор, головний диригент і художній керівник народного хору, автор хорів, пісень, обробок народних пісень, інструментальних композицій тощо [29].

У процесі початкового навчання народну пісню використовують і як динамічну паузу на будь-яких уроках, і як музичний супровід на уроках трудового навчання та фізкультури, і як предмет вивчення, слухання та глибокого аналізу на уроках музики.

Л. Башманівська пропонує організацію інтегрованого навчання з літератури рідного краю і музики в початковій школі, оскільки саме словесна та музична творчість у поєднанні мають найбільший виховний вплив на емоційність, уяву та асоціативність учнів. Автор переконує, що така інтеграція підсилює враження і від поезії, і від музики. Педагог акцентує на необхідності залучення учнів до пошуку необхідної мистецтвознавчої літератури, підготовці монтажу чи композиції, у написанні доповідей, письмових чи усних повідомлень при підготовці інтегрованого уроку [2].

Так, на уроках літератури рідного краю у взаємозв'язку з музичним мистецтвом школярів знайомлять, приміром, із народною піснею як видом усної народної творчості. Цікаво провести інтегрований урок-концерт на основі зібраних учнями пісень у своїй місцевості, що має на меті навчити школярів збирати й систематизувати фольклор, розвивати комунікативно-мовленнєві здібності, виховувати шану до народних звичаїв та обрядів свого краю. Важливим методами і прийомами роботи на такому уроці слугують: розповідь учителя, виразне читання, виконання виконання і прослуховування народних пісень, інсценізація, конкурс, фольклорна гра, а також виготовлення альбому "Пісні мого краю", "Пісні моєї бабусі".

Чільне місце належить роботі з ознайомлення учнів початкових класів із творчістю відомих поетів, чий пісні вже стали народними, приміром поліського соловейка М.Сингаївського, котрому належать слова "Я родом з пісні" ("Чорнобривці", "В

краю дитинства”, “Від серця поклонюся”, “Безсмертник”, “Ромашки”, “Сонце в долонях” та інші), чи В. Крищенко (“Батько і мати”, “Білі нарциси”, “Стрілися двоє”, “Синій вечір”, “Полісяночка”, “Хай щастить”).

Пісенна народна творчість глибоко вкорінилась у душах наших співвітчизників, як світла пам’ять про нелегке минуле, про людей, які жили у той час. Тому важливо, щоб ці народні пісні, які возвеличують працю та людей праці, віковічні прагнення до свободи й незалежності, передались сучасним і майбутнім поколінням, щоб такі рядки стали предметом їхнього захоплення та любові. Цьому слугують найрізноманітніші форми позаурочної виховної роботи, здатні зацікавити учнів початкових класів (свята народних пісень, конкурси на кращого знавця старовинних і сучасних пісень про працю, фольклорно-музична вікторина “З якої пісні ці слова?”, гра “Хто більше знає пісень, в яких зустрічаються чоловічі й жіночі імена?”, конкурс на краще виконання народної пісні, пошуково-етнографічна робота тощо), а також залучення їх до участі в художній самодіяльності класу чи школи.

Учителю варто акцентувати увагу школярів на ідейно-дидактичному характері народної пісні, яка, очищаючи та облагороджуючи душу, містить глибинну людську мудрість. Пісенний фольклор є полісистемним засобом формування особистості, оскільки чинить вплив одночасно на духовно-інтелектуальну, емоційну та інші сфери людини, морально-психологічно налаштовує її до праці, а вдале теоретико-методичне використання етнопедагогічних засобів забезпечує естетичний розвиток учнів, високу культуру сприймання різних видів мистецтва.

3.2.6.Формування етнокультурної компетенції учня засобами народного гумору

У структурі валеологічного виховання особистості виокремлюють її психологічну культуру, яка виявляється в “конструктивній активності щодо збереження та зміцнення душевного здоров’я, зростання позитивного ставлення до свого духовного Я...” [25, с. 114], і від якої значною мірою залежить її фізичне самопочуття. Наукою доведено: якщо людина оптимістично сприймає довкілля, отримує моральне задоволення від життя, то в її організмі виробляється стійкий імунітет проти низки захворювань, формується гармонія зовнішнього і внутрішнього, тілесного та духовного.

Дійовим засобом позитивного впливу на емоційну сферу людини є гумор, зокрема народний, як невід’ємна складова фольклору нації, специфічна риса її менталітету, духовності, світобачення. Усмішка, сміх – це показники здоров’я, життєвих успіхів та емоційного комфорту. Древні мудреці зазначають: “Учись звеселятися!” (Сенека); “Жартувати слід для того, щоб здійснювати серйозні справи” (Арістотель), однак жартувати безперервно означає “брак розуму”, про що писав Г. Сковорода: “І найкраще діло нудне без послаби, а тільки байдики бити у сто разів нудніше” [23, с. 290].

Почуття гумору у дітей свідчить про проходження певної стадії розвитку. Так, люблячій мамі здається, що її синок чи донечка усміхалися вже при народженні. Утім насправді усміхатися діти починають місяці в три-чотири. Коли матуся цілує малюка або тато піднімає його до самої стелі, або бабуся лоскоче п’ятку, то задоволення, яке відчуває дитина, виражається сміхом, тобто в такому віці сміх не є відповіддю на щось справді смішне, це просто реакція на приємні відчуття. Психологи вважають: база для формування адекватного почуття гумору формується у віці восьми-дев’яти місяців. Саме в цей час у дітей формується уявлення про постійність об’єкта, що дозволяє їм пам’ятати предмети, які вони бачать навколо [13].

Найбільш щедрою порою для дитячих кумедних висловів є вік від двох до п’яти років. Не випадково К. Чуковський видрукував книгу з однойменною назвою, присвячену дитячому гумору, що тісно пов’язано з безпосереднім сприйняттям світу

дитиною, її мовними та логічними помилками. А от, приміром, такі форми гумору, як сарказм та іронію, учні частково можуть зрозуміти вже в початковій школі. Вважають, що високо розвинуте почуття гумору характерне для обдарованих дітей, котрі з раннього віку люблять жарти, небилиці, каламбури.

Гумористичне мистецтво становить вагомий пласт української народної культури. Не випадково однією з істотних ознак менталітету українців є їх дотепність, весела вдача та вміння добродушно глузувати над своїми й чужими негараздами. “В гуморі виражається культура інтелекту, людяність думки”, – справедливо зазначав В. Сухомлинський [42, с.585]. Видатними майстрами гумору в українській літературі є С. Руданський, Остап Вишня, М. Хвильовий, Є. Дудар, О. Черногуз та інші.

Дослідженню фольклору, зокрема дитячого, та його виховного потенціалу присвятили низку своїх публікацій такі вчені, як Г. Виноградов, А. Іваницький, Т. Макарова, М. Мельников, Л. Шулунова. Окремі наукові праці висвітлюють теоретико-методичні основи використання українського фольклору, в т. ч. гумористичних творів, у діяльності позашкільних виховних інституцій (С. Афанасьєва, Л. Лазарева, Н. Соломко, Л. Шемет).

Прогресивною тенденцією в розвитку педагогічної науки останнього десятиліття є **активне впровадження в практику навчання та виховання учнів етнографічних елементів** (від колискових до легенд та оповідей), однак гумористичні твори тут чомусь ще не посіли належного їм місця, незважаючи на свою самотність, невичерпні виховні та пізнавальні можливості.

У педагогічній теорії чітко визначено систему методологічних положень щодо організації навчально-виховного процесу. Деякі науковці (приміром, Ю. Бабанський) нараховують близько 130 вимог, що впливають із дидактичних принципів. Однак із усіх опрацьованих літературних джерел нам не вдалося знайти положення про **доцільність введення у зміст шкільної освіти**, бодай в якихось елементах, **гумористичних матеріалів**, адже в багатьох видах мистецтва використання цих творів вважається звичним явищем: у драматургії – комедія (“Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ’яненка, “Сто тисяч” І. Карпенка-Карого, “Марко в пеклі” І. Кочерги і под.), літературі – сатира (“Енеїда” М. Котляревського) та ін. І тільки в науці на гумор

накладено табу. Між тим, як засвідчують численні дискусії, саме тут, як у ніякій іншій сфері, чи не найбільше зустрічається смішного. То чому б у шкільній практиці не скористуватись цікавими й водночас смішними фактами, скажімо, із життя відомих людей (істориків, математиків, мандрівників).

Гумористичні елементи посідають чільне місце в житті школяра. Досить провести спостереження за дітьми, які неформально об'єднались (без дорослих) у вільний від навчання час, і вслухатись в їхні голоси, щоб відчутно переконатись у цьому. Якщо запитати дівчаток-першокласників, чому вони такі похмурі, то часто отримаємо відповідь: “Ми граємо у дорослих”.

У шкільному соціумі, зокрема в навчальному процесі, сумлінний учень майже не має приводу, щоб розвеселитись. А це вкрай необхідно не лише для його “інтелектуального відпочинку”, але й налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії в процесі засвоєння навчально-пізнавальної інформації, оскільки ефективність виховного впливу на особистість учня значною мірою залежить від наявного морально-психологічного комфорту для самореалізації ним свого Я. Ставлення вчителя до вихованця, яке базується на взаємоповазі, емпатії, людяності, відповідальності, співробітництві та співтворчості, створює оптимістичний настрій і позитивно налаштовує до реалізації визначених цілей. Загальнолюдський зміст моральності: “(Не) чини відносно інших так, як ти (не) хотів би, щоб вони чинили відносно тебе” має стати нормою життя для всіх учасників педагогічного процесу, якщо ставимо за мету формування національних цінностей зростаючої особистості.

У довідковій психологічній літературі зазначено, що “почуття гумору – це здатність людини помічати у явищах їх комічні сторони, емоційно реагувати на них” [34, с.447]. Відсутність чи недостатня вираженість почуття гумору свідчать не лише про занижений емоційний рівень, але і недостатній інтелектуальний розвиток особистості.

Згадаймо, як у мультфільмі “Льодовиковий період” шаблезубий тигр грався з людським малюком. Закривав лапою очі і запитував: “Де дитина?” і сам грізно відповідав, відкриваючи очі: “Тут!”. Хлопчик повторював цей жест, а коли розплющував очі, то дзвінко сміявся. Цікаво, що звичайна гра в хованки – це важливий крок до справжнього сміху, оскільки в ній

дитина вже розуміє: предмет чи людина зникли з поля її зору лише на певний час, а не зовсім. Отож недарма гумор розуміють як певну інтелектуальну гру з ідеями, символами чи словами.

Виявляється, коли в людини важко викликати сміх природнім шляхом, інколи це роблять штучно. Так, “на Аравійському півострові в Південно-Західній Азії є рослина, яку називають квіткою сміху. Її насіння розміром з горошину здатне викликати в людини сміх упродовж 30–35 хвилин, після чого вона засинає. Місцеве населення використовує “зерна сміху” для втамування зубного болю” [27, с.51]. Кажуть, що про обличчя незнайомої людини важко щось сказати, доки вона не усміхнеться. Ні в чому іншому не виявляється людина так, як в усмішці. Сміх яскраво ілюструє не тільки те, як і над чим людина сміється, але і про те, як вона здатна страждати і гніватися.

Почуття гумору слугує не лише запорукою фізичного здоров'я, але і здійснює виразну дію на емоційну сферу людини, оптимізує її почуття та допомагає долати невдачі.

Одним з аспектів виховної роботи, спрямованої на формування та розвиток почуття гумору в молодших школярів, є їх психолого-педагогічне діагностування. Сьогодні неабиякого поширення набули тестові методики вивчення рівня розвитку почуття гумору, у яких наводять запитання типу: Чи любите ви сміятися? Чи вмієте з гумором виходити з неприємних ситуацій? Коли ви у поганому настрої, чи дратує вас сміх оточуючих? З усіх жанрів ви надаєте перевагу комедії? Чи смієтесь наодинці з собою, коли читаєте щось смішне? І т.п.

Вважаємо, що рівень щасливого дитинства в суспільстві залежить від того, як часто сміються наші діти, тому педагогам радимо ретельно вивчати своїх учнів задля формування в них потреби в духовно-моральному самовдосконаленні, позитивному ставленні до шкільного життя, довкілля. З допомогою батьків, учнів, їхніх товаришів, друзів варто з'ясувати низку запитань, зокрема: З чого найчастіше сміється дитина? Як часто вона сміється? Чи є її сміх щирим? Чи завжди сміх приносить їй радість і задоволення? Чи буває в неї “чорний сміх”? Якщо так, то що його зумовлює? Чи варто сміятися над собою? Як часто дитина це робить? Чи впливають її позитивні емоції на ставлення до навчання? Чи розуміє учень зміст народних гуморесок, усмішок, анекдотів, примовлянок, жартівливих пісень? Чи

подобаються вони йому? Чи намагається їх запам'ятати? Як часто дитина розповідає щось смішне? Чи пов'язано це з її шкільним життям? Чи смішно дитині, коли бачить, як упав її товариш? Чи вміє вона з гумором виходити з неприємних ситуацій? Чи дратує її сміх оточуючих, коли вона у поганому настрої? Та інші.

Обґрунтування результатів опитування уможливило вироблення теоретико-методичних орієнтирів щодо практичної психолого-педагогічної діяльності, завдання якої – *формування в учнів умінь сміятися над власними помилками й негараздами, оптимістично сприймати докілья, а значить, розвивати в них вселюдські аксіологічно значущі ціннісні орієнтації*. Засобом вирішення цих завдань є народний гумор¹. Тому вчителю варто якомога ширше знайомити молодших школярів із багатоманітністю жанрів української сміхової культури – жартівливими піснями, анекдотами, усмішками, небилицями, примовлянками та ін. у процесі навчання (як це дозволяє навчальна програма) та позаурочній виховній роботі, приміром на заняттях фольклорно-етнографічної секції.

Гострою дотепністю у всьому світі відзначаються **жартівливі народні пісні** (“Грицю, Грицю до роботи”, “Господиня гарна я”, “Ой що ж то за шум учинився” і под.), у яких засуджуються негативізм побутового життя – ледарство, байдужість і безгосподарність. Вони доступні для різних вікових категорій своїм лаконізмом, поетичністю, простотою, легкістю запам'ятовування та містять невичерпний виховний потенціал.

Низка дорослих пісень перейшли в розряд дитячих, призначених для виконання під музику, для забави:

*Танцювала риба з раком,
А петрушка з пастернаком,
А цибуля з часником,
А дівчина з козаком.*

Або:

*Був собі дід та баба –
Полізли на граба.
Граб уломився,
Дід покотився;*

¹ **Гумор** (від лат. humor – волога, рідина) – різновид комічного, коли про серйозне говориться із доброзичливою посмішкою. Звідси, **народний гумор** – це гумор, творцем якого є народ.

*Баба впала,
Дідові бороду обірвала.*

Відносній безтурботності парубочого та дівочого життя український народ жартівливо протиставляє відповідальність і працьовитість молодичь:

*- А парубкам усе воля,
За шапочку та із хаточки,
За дудочку та на вуличку...
- А дівчатам вся воля,
За платочок та у таночок,
За юпочку та на вуличку.
- Молодицям та нема волі.*

*Піч каже: “Топи мене”,
Діжа каже: “Міси мене”,
Бориц каже: “Помішай мене”,
А каша каже: “Підіймай мене”,
Хата каже: “Вимітай мене”,
Дитя каже: “Погодуй мене”,
Милий каже: “Поцілуй мене”.*

“Щирочко-горобеїчко” [16, с.105].

У передріздвяний час привабливими є гумористичні колядки та щедрівки (“Колядуй, баране”, “Дайте нам коляду”, “Бігла теличка та з Березничка”) [Там само, с.330–333], зміст яких, здебільшого, розважального характеру. Люди звеселяють господаря та його сім’ю, жартома глузують над його господарством або випрошують коляду:

*Дайте нам курку,
Бо в вікно штуркну.
Дайте нам когута,
Бо рознесем ворота.
Дайте нам пироги,
Бо ми змерзли в ноги.*

Святкування Різдва Христового в початковій школі— одне з найбільш яскравих подій, що супроводжується театралізованими вертепами, колядками та щедрівками, в тому числі гумористичного характеру, що засвідчують добру вдачу та вміння посміятись над власними негараздами українців, котрі оптимістично сміються навіть у бідності, про що доводить народна колядка “Ішли дві баби колядувати” [16, с.332]:

Ішли дві баби колядувати:

*Ой одна гола, а друга боса.
А боса каже: – Кричімо гірше,
Кричімо гірше, винесуть більше.
А гола каже: – Годі кричати,
Годі кричати – нема в що брати.*

Або:

*Бігла Оленка по льоду,
Загубила коляду.
А ти, Грицю, не гуляй –
Коляду йди позбирай.*

Гострою дошкульністю характеризуються й **народні прислів'я, приказки і побутові побажання**, що репрезентують цілий спектр особистісних цінностей людини та їхні антиподи. Значна їх частина стосується господарсько-побутової сфери життєдіяльності. В прислів'ях “У доброї господині і півень несеться”, “Де дві газдині, там голодні свині”, “Де багато господинь, там хата неметена та каша несолена”, “За добрим господарем і свиня господиня” позначені окремі факти та явища реальної дійсності, які здавна побутували у народному житті. Про наслідки безглузлого господарювання говорять: “Догаздувався до дідівської торби”, “Він би газдував, якби віко жито мав”, “Почав газдувати і не стало йому хліба” і таке інше. Життєвий досвід засвідчує, що інколи одне слово чи речення, сказане своєчасно та влучно, закарбовується у пам'яті міцніше й надійніше за будь-які бесіди чи нотації, які не є близькими для дитячої душі. Мораль однієї народної казки говорить про те, що найстрашніша фізична травма людини з часом загоюється, а лихе слово не забувається... Причому не тільки слово, і не тільки лихе. Інколи життєвою ціллю, ідеалом, кредо стає дотепне побажання, яке прозвучало у звичайнісіньких умовах – у праці, за обідом чи на відпочинку. Яскравим свідченням цьому слугують **побутові примовлянки** (“Дякую за обід, що наївся дармоїд!”, “Захотів від бика молока, а від жука меду” і под.). На таких та подібних народних повчаннях виховано (та й виховується) не одне покоління українців – умілих господарів, дотепних жартівників, довго не визнаваних народних педагогів.

Розвитку мовленнєвих навичок у дітей слугують **народні прислів'я-каламбури** – поєднання слів, близьких за звучанням і різних за значенням, чим досягається їх іронічне забарвлення:

“Трошки гречки, трошки проса, трошки взута, трошки боса”, “Ну й ніс – для празника ріс, а ти в будень носиш” та ін.

Небилиці як гумористичні твори малих форм фольклору не тільки розважають, але й сприяють розвитку логічного мислення дітей. У дитячих речитативах порушення пропорцій і співвідношень предметів, дій, якостей створює своєрідний “світ навпаки”, світ небилиць. Нереальність представленого світу начебто спеціально підкреслюється, що стає стимулом активізації дитячої думки.

Наприклад:

Як був мій дід маленький, а батька ще на світі не було, так ми з дідом чумакували. У нас було дві пари волів чужих, а третя не наша; три рижих, а один четвертий. Так ми з дідом було ловим по лісу ведмедів. Дід було вія заструже, а я з-за куца як гюкну на ведмедя, так він з переляку роззявить рота та так на вію і наштрикнеться, то я ззаду кілочком і закладу, то ми тоді з дідом як заходимось та так, мовляв, шкуру й знімем. Так ми тоді як почали з дідом багатіти, та почали орать по печі і по пічурках і по запічках і під припічком, та як виорали дванадцять десятин по печі та по пічурках, так як уродив у нас хліб!

Так ми на комині поклали дванадцять стогів. Та як унадились миші; а в нас був кіт здоровий; так як погнався за мишами – миші під стіг, а кіт на стіг, та так і повалив їх у помийницю. Так ми з дідом вистругали три токи: на одному молотили мак, на другому так, а на третьому запалили той стовп, що ціпи вішали. А в нас було коров багаті. Так над погребом коров доїли, кобилою масло колотили, а молока було так багато, що в море возили.

Заслуговують на використання в роботі з шестирічними учнями віршовані небилиці ”Про Котиці і Кицю” І. Калинця [17]:

КОТИК

*Наш чорний котик –
білий животик
білі лапки –
просив канакки:
– Тільки, будь ласка,
зверху ковбаску*

*класти на масло,
також, будь ласка!
Хлібця вкрай тонше,
хлібця – не конче.
Пора всім знати,
котам і людям,
коти в канапках
хліба не люблять.*

КИЦЯ

*А наша киця (де ж то годиться?)
така ласунка, що аж лизунка:
з усіх тістечок і пиріжечок
лизала б тільки кремову пінку
і з торта масу лизати ласа.
Що в роті тане – це із сметани,
з яєць-білочків, із різних сочків,
із трішки масла – як збити разом –
чудова маса!
Лиш де горішки – це не для кішки.*

Засобом стимування дитячої думки, розвитку почуття гумору слугують **нісенітниці**, що відображають яскравий світ народного життя, барвистість рідної мови:

...Тож подарував мені дід вола. Як пішов я тим волом орати, та наорав на припічку на три горішки кваші. Та вродили верби, та зацвіли раки, та поспіли в'юни. Як поліз я тих в'юнів трусити: трушу та трушу, та натрусив папушу тютюну. Пов'язав я той тютюн і продав по три копійки, голова в голову. Та купив я руно вовни, та покроїв заступом свиту, та приставив із подушки комір, так вийшли такі штани, що й не підіймеш.

Популярним жанром народного гумористичного мистецтва є **анекдот**. За визначенням фольклориста О. Дея, – це “коротеньке жартівливе оповідання про незвичайну, смішну подію, пригоду чи ситуацію, рису людського характеру або вчинок” [24, с.86]. В анекдотах відображені найрізноманітніші, найкумедніші сторони людського буття, об'єктами відображення в яких найчастіше є ледарі та нероби, невмілі ”газди” й “газдині”. Низка народних анекдотів, на наш погляд, варта використання в

позаурочній виховній роботі, зокрема на заняттях фольклорно-етнографічного гуртка, при проведенні свят українського гумору, конкурсів на кращого знавця й виконавця народних гумористичних творів, КВК, змагань на теми “Тато, мама і я – весела сім’я”, “Містер Сміх”, “Нумо – дівчата”, організації виставок творів письменників-гумористів (“Г. Бойко – дитячий поет-гуморист”, “Остап Вишня – майстер гуморесок”) та ін.

Народні анекдоти є найпоширенішими серед інших гумористичних творів передусім у дитячому середовищі. Інколи шкільні анекдоти стають причиною порушень дисципліни у навчально-виховному процесі. Одна із найприкріших педагогічних помилок, на думку В. Сухомлинського, коли вчитель на дитячий недоречний сміх злиться – “...Треба присоромити гумором” [42, с. 587]. Як засвідчують результати опитування учнів про особу вчителя, переважна їх більшість надали перевагу таким якостям, як весела вдача та почуття гумору. Вдало використані гумористичні елементи можуть успішно слугувати засобом налагодження та збереження гуманних взаємовідносин між учасниками педагогічного процесу.

Ш. Амонашвілі глибоко переконаний, що неможливо здійснювати істинне виховання без дитячих витівок. Він вважає, що займатись з учнями, котрі імітують поведінку досвідчених дорослих, надзвичайно скучно й нецікаво: “Я спершу підбурих би таких дітей до витівок, до невгамовності, а потім би приступив до пошуків методів виховання”. Автор книги “Здравствуйте, діти!” твердить, що більшість педагогів схильні бачити в дитячих пустошах злочин, аморальність. Педагог акцентує, що пустуни, витівники – це в першу чергу життєрадісні, кмітливі, дотепні, комунікабельні діти, з розвиненим почуттям гумору, котрі помічають смішне в найбільш серйозному, дарують хороший настрій і сміх не тільки собі, але й оточуючим. Саме такі учні є об’єтом педагогічної науки, їх можна карати, але потрібно заохочувати. Однак дорослих мають насторожувати грубі дитячі пустощі, коли вони переростають у хуліганство чи агресивність [1, с.25–27].

Р. Гнатюк вважає сміх добрим посередником між світом дітей і дорослих. Саме з допомогою сміху та гумору можна справитися з дитячими вередуваннями, впертістю і навіть страхами. Автор радить: коли дитина зробила щось не так,

перелякавшись від несподіванки та можливого покарання, найкраще педагогові посміхнутись і “розрядити” ситуацію. Пояснювати ж, як краще чинити в тих чи інших випадках, варто пізніше, коли дитина опанує свої емоції [13].

У початковій школі учні часто переживають почуття страху через низьку оцінку чи погану поведінку. Знову ж таки, за таких умов ефективним засобом виховання слугує сміх. Недарма знаменитий Вольтер писав: “Те, що стало смішним, не може бути небезпечним”. У популярній книзі “Гаррі Поттер і в’язень Азкабану” сучасної письменниці Джоан К.Ролінг учитель-чарівник навчає дітей, як подолати страхітливую істоту ховчика. Це створіння змінювало свій зовнішній вигляд і перетворювалося на те, що могло найбільше налякати людину. Утім професор Люпин пояснив своїм учням: ”Найкраща зброя проти ховчика – сміх. Тому спробуйте змусити ховчика перетворитися на щось кумедне, і ви його переможете”.

Як засвідчує практика, оптимістам, людям, котрі люблять гумор, живеться набагато легше, тому це почуття в житті людини є необхідним. Педагог повинен прагнути розвинути його в учнів так само, як виховувати ввічливість, господарність, щирість, гуманність.

Стосовно молодших школярів, то дієвими педагогічними засобами, поруч із народною сміховою культурою, слугують дитячі книги та мультиплікаційні фільми, які варто систематично обговорювати в дитячому середовищі. Так, книги про веселе ведмежатко Вінні-Пуха та його друзів, чоловіка у розквіті сил Карлсона та його друга Малюка не можна згадувати без усмішки.

З-поміж мультиплікаційних фільмів, що позитивно впливають на розвиток почуття гумору в дітей, – “Том і Джеррі”. Однак зарубіжні мультфільми є носіями специфічного гумору, не характерного для українців, приміром, фізіологічний гумор (коли діти сміються з того, що герої видають неприємні звуки чи роблять смішну міміку обличчя). Тому важливим завданням учителя початкових класів – навчити дітей сміятися, але щоб цей гумор був добрим і теплим, а не переходив у жорстокий цинізм. Адже часто в школі учні початкових класів сміються над тим, як дівчинка впала чи хтось потягнув її за косичку, хоч насправді вона відчуває біль. Звичайно, що цей дитячий цинізм інколи є

підсвідомим, захисним механізмом від несправедливості чи образи.

Як засвідчують спостереження, вже в першокласників з'являється інтерес до слухання сучасного сумнівного фольклору. У дитячих дворових компаніях глибоко вкорінилися численні анекдоти, лічилки, дражнили, які забороняють дорослі. На перервах “у тісному колі” учні сміються над “Вовочкою”, котрий вживає ненормативну лексику, чи крокодилів, що палять цигарки.

Аналізуючи деякі типи дитячої сумнівної творчості і чорний сміх, можна краще зрозуміти психологію самих дітей. Звичайно, що категорично заборонити такий “гумор” неможливо. Однак повернути дитячу творчість в інше русло, даючи свободу висловлюванням, – це в силах вихователів і батьків. Наприклад, сміх з інвалідів чи невдах може завдати горе і шкоду тому, хто особливо сприйнятливий до насмішок і знущань. При злому сміхові недоліки інколи навіть надумані, уявні, перебільшуються, і тим самим дають підґрунтя для недоброзичливості. Часто такий сміх свідчить про нетактовність і грубість дитини, що слугує своєрідним “сигналом” для вчителя. Адже так важливо сформувати в дітей добрий сміх, при якому маленькі недоліки тих, кого ми любимо, тільки відтіняють позитивні й привабливі їх сторони.

Не менш захоплюючий жанр української сміхової культури – **гумореска** – невеличкий художній твір, у якому добродушне глузування з його персонажів поєднується із застереженням слухача (чи читача) не потрапляти у подібні “смішні” ситуації. Народні гуморески, як правило, є прозовими. Сьогодні набули широкої популярності їх віршовані форми, започатковані у свій час С.Руданським. Сучасна палітра гумористичних творів характеризується різноманітністю педагогічних ідей. Так, цілий спектр віршованих гуморесок висміюють асоціальні явища (лінь, байдужість, марнотратство), які слугують прототипами господарсько-трудова цінностей людини. Даній проблемі значну увагу приділив у своїх творах український письменник П. Глазовий, закликаючи до всезагального сміху та громадського осуду “маминих” лінивих синочків [11, с.57, 62]:

Невсипущий синочок

*Наварила вареників
Увечері мати,
А синочок-парубійко
Сів їх уплітати.
Так напхався, натоптався,
Що вже ледве дише.
Збуди мене, - просить матір, -
Завтра пораніше.
На роботу влаштувався? -
Здивувалась мама.
Та вареники лишились,
Буду доїдати.*

Або ж:

Безробітний

*Лежить синок, вигріває
Спину проти сонця,
А на нього мати сумно
Дивиться з віконця.
Лежиш, - каже, - байдикуєш,
Коли ж скажеш: годі?
Он Микола, твій ровесник,
Робить на заводі.
Батько дуже ним гордиться
Й мати ходить горда.
Він недавно на роботі
Встановив рекорда...
Того літа в Ялту їздив,
Цього літа - знову.
Прислав звідти батькам своїм
Картку кольорову:
Загоряє на пісочку,
Видно хвилі сині...
А син каже:
Я не гордий,
Полежу й на глині.*

Ці віршовані рядки гумористичного характеру у невимушеній обстановці засуджують таке соціальне зло, як ледарство, неробство, байдужість.

Близькими за змістом та характером до них є **народні усмішки**, дотепні персонажі яких приваблюють учнів своєю ущипливою іронією та кмітливістю. Як от:

– Або ви, тату, йдіть по дрова, а я буду дома, або я буду дома, а ви йдіть по дрова, – усе ж кому-небудь та треба йти [30, с.127].

Або:

– Що наші дівчата роблять?

– Шують та співають.

– А мати?

– Порують та плачуть [Там само, с.151].

Поруч із гострою потребою в доцільному використанні етнопедагогічної мудрості в соціалізації особистості учня, з усією повнотою виявляється нетиповість для українців багатьох явищ нинішнього народно-побутового життя (крайній індивідуалізм, різка поляризація інтересів молоді і старших, відступ від багатьох морально-етичних норм, руйнування природно-екологічного середовища), що призводить до замулення духовних витоків народу. Тому в процесі формування особистісних цінностей школяра провідну роль відіграє не репродукція певного соціально-культурного досвіду, а ретельне узгодження народно-педагогічних виховних схем із запитамі сучасності та нормативними вимогами загальнолюдської моралі.

Нині вже маємо поодинокі випадки творчого використання народного гумористичного мистецтва в навчально-виховному процесі як, наприклад, у загальноосвітній школі № 51 м. Кривого Рогу (вчителі Г. Білій та О. Лигвинова). Педагоги “органічно вплітають дитячі смішинки до структури інтегрованих, нестандартних уроків та позакласних виховних заходів” [45, с.46]. Вони не лише вивчають з учнями початкових класів перлини народної мудрості, а й спонукають їх до відповідної пошуково-етнографічної діяльності (колекціонування та складання дитячих анекдотів, усмішок, примовлянок; малювання дружніх шаржів та карикатур для шкільної стінгазети і т.п.)

Дитячому гумору, як засвідчує досвід, найбільш притаманними є теми із шкільного життя, приміром:

Учитель просить учня дібрати до іменника прикметники:

– Миколко, яке яблуко?

– Дуже дороге.

Серед дитячих жартів виділяють такі, що викликають саркастичний сміх, побудований на викривленому розумінні змісту чи змішуванні понять (*Учень: “Я бачив цей фільм давно”*).

Учениця: “А я близько”) Або: “Мамо, я тебе люблю дуже багато”.

Часто батьки переповідають педагогам про гумористичні вислови й загадки їхніх дітей. Як от:

Дід повчає онука:

– *Знаєш, як Бог створив перших людей на Землі.*

– *Так, знаю. Краще розкажи, як створили третю людину.*

Або:

– *Дідусю, а ти був маленьким?*

– *Був, онучку.*

– *Ну й сміялися, напевно, діти з твоєї лисини.*

Сучасний світ гумору значною мірою висвітлює успіхи людини в усіх сферах її життєдіяльності. З часом змінюється лише гострота, емоційно-художня забарвленість твору та його співвіднесеність із картинами реального життя, однак сутність, виховне значення, головна ідея за будь-яких умов залишаються незмінними, як і кодекс загальнолюдських національних цінностей українців.

Уміле використання елементів народного гумористичного мистецтва в педагогічному процесі початкової школи слугує засобом стимулювання навчально-пізнавальних інтересів учнів; вироблення у них належного ставлення до предметів, процесів, явищ оточуючого світу, позитивних емоцій та відповідних почуттів; створення сприятливого морально-психологічного клімату в соціумі; налагодження суб’єкт-суб’єктних взаємин між вихователем і вихованцем; зміцнення стресостійкості дітей; формування уявлень про іронічний сарказм у відображенні життєвих негативізмів; розвитку творчих здібностей школярів.

Література

1. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте, дети!: Пособ. для учителя. – 2-е изд. – М.: Просв., 1988. – 208 с.
2. Башманівська Л. Організація інтегрованого навчання з літератури рідного краю і музики / Електронна версія: <http://eprints.zu.edu.ua/2339/1/05blarkm.pdf>.
3. Будник О.Б., Скульський Р.П. Як виховувати господарську культуру у дітей / За ред. чл.-кор. АПН України Р.П. Скульського. – Івано-Франківськ, 1996. – 112 с.
4. Васильківська Н. Громадянське виховання особистості молодшого школяра засобами букваря // Початкова школа – 2009. – № 1. – С. 13–15.

5. Вашуленко М.С. Навчання грамоти в 1 класі чотирирічної початкової школи: [посібник для вчителів]. – К.: Рад. шк., 1986. – 166 с.
6. Вашуленко М.С., Скрипченко Н.Ф. Навчання в підготовчих класах: [посібник до букваря]. – 3-є вид., перероб. – К.: Рад. школа, 1982. – 174 с.
7. Вашуленко М., Вашуленко В. Супутник букваря: [навч. посібник для 1 кл.]. – К.: КІМО, 2004. – 96 с.
8. Вашуленко М.С., Скрипченко Н.Ф. Буквар: [підручник для 1 кл.]. – К.: Освіта, 2002. – 143с.
9. Ващенко Г.Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.
10. Волкова С.В. Інтегративний підхід до моральних цінностей українського і англійського фольклору: можливості і перспективи // Зб. наук. праць. Пед. науки. Вип. 35. – Херсон, 2003. – С. 189–193.
11. Глазовий П.П. Веселий світ і Чорна книга: Гумор, лірика, проза. – К.: Український письменник, 1993. – 366 с.
12. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
13. Гнатюк Р. Гумор – посередник між світом дорослих і дітей // Дзеркало тижня. – № 38 (566). – 1–7 жовтня 2005 р. / Електронна версія: www.dt.ua.
14. Єрмоленко С.Я., Мацько Л.І Навчально-виховна компетенція вивчення української державної мови // Початкова школа. – 1995. – № 1. – С. 5–8.
15. Закон України про загальну середню освіту // Початкова школа, 1999. – № 8. – С. 1–11.
16. Календарно-обрядові пісні / Упоряд. О.Ю.Чебанюк. – К.: Дніпро, 1987. – 392 с.
17. Калинець І. Небилиці про Котика і Кицю / Електронна версія: <http://chytay.com.ua/chitay/view-261.html>.
18. Киричук О.І. Навчальні інтереси молодших школярів. – К.: Радянська школа, 1982. – 128 с.
19. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Москва, 2004. – С. 7–84.
20. Коваль Г.П., Деркач Н.І., Наумчук М.М. Методика викладання української мови: [навчальний посібник для студентів педінститутів, гуманітарних університетів, педагогічних коледжів]. – Тернопіль: Астон, 2008. – 287 с.
21. Концепція мовної освіти 12-річної школи (українська мова) [Проект] // Українська мова і література в школі. – 2002. – № 2. – С. 4–10.
22. Концепція навчання державної мови в школах України. // Дивослово, 1996. – № 1.
23. Корж Н.К., Луцька Ф.Й. Із скарбниці античної мудрості. – К.: Вища школа, 1988. – 320 с.

24. Кузьменко В.І. Словник літературознавчих термінів. – К.: Укр. письменник, 1997. – 230 с.
25. Литвин-Кіндратюк С., Кіндратюк Б. Народознавство та організація здорового способу життя школярів: Монографія. – Івано-Франківськ, 1997. – 297 с.
26. Лисичка та Журавель: Укр. нар. казка. – К.: Веселка, 1978.
27. Малиновська Г. Хвилини знайки // Джерела: Наук.-метод. вісник Івано-Франківського ІПОПП. – 1999. – № 4 (20). – С. 47–51.
28. Національне виховання учнів засобами українського народознавства / За ред. проф. Скульського Р.П. – Івано-Франківськ, 1995. – 178 с.
29. Народна пісня володіє величезною художньо-вражаючою силою.../ Електронна версія:
<http://narodna.pravda.com.ua/rus/culture/4989d693e5d7d/>.
30. Народні усмішки. – К.: Дніпро, 1969. – 190 с.
31. Народні загадки / Упор. М.Дмитренка. – К., 1994. – 44 с.
32. Народ скаже, як зав'яже / Упор. Н.Шумади. – К.: Веселка, 1985. – 172 с.
33. Обереги пам'яті / Упор. О.А.Рубін, Л.В.Романишин. – Івано-Франківськ, 1993. – 136 с.
34. Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
35. Савченко О.Я. Методика читання у початкових класах: [посіб. для вчителя]. – К.: Освіта, 2007. – С. 91–178.
36. Сафонова В.В. Социокультурный подход к изучению иностранным языкам. – М.: Высшая школа Амскорт интернейшнл, 1991. – 311 с.
37. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: Підручник. – К.: Деміур, 2003. – 288 с.
38. Святовець В.Ф. Алгоритми виховання: Педагогічні етюди та оповідання. – К.: Рад. шк., 1989. – 206 с.
39. Скульський Р.П. Як підвищувати професійно-педагогічну культуру. – 1996. – 38 с.
40. Скульський Р.П., Стельмахович М.Г. Методика викладання народознавства в школі: Посібник для вчителів, вихователів, студентів і викладачів педагогічних інститутів і університетів / За ред. проф. Р.П.Скульського. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 110.
41. Сухомлинський В. Казки Школи під Голубим Небом: Казки, притчі, оповідання. – К.: Рад. шк., 1991.
42. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 585.
43. Стельмахович М. Теорія і практика українського національного виховання: Посібник для вчителів початкових класів
44. Тадеєва М.І. Етнопедагогічні традиції виховання у Великій Британії. – Автореферат ... канд. дис. – К., 1995. – 21 с.

45. Федоренко Д. Дитячий гумор як засіб виховання // Початкова школа. – 1999. – № 4. – С. 46–47.
46. Чувство юмора защитит от стрессов // Будь здоров: Еженедельный спец. выпуск “Фактов”. – 2000. – № 13 (0108). – 31 марта. – С. 10.
47. Яковенко О. Кульок вишень. // Малятко, 1969. – №8.